

ANDRZEJ ZAHORSKI

STAN BADAŃ NAD DZIEJAMI WARSZAWY CZASÓW SASKICH I STANISŁAWA AUGUSTA

Badania nad dziejami Warszawy poważnie się rozwinęły po II wojnie światowej. Nie wszystkie jednak epoki historii miasta budziły równomierne zainteresowanie badaczy. W artykule niniejszym pragniemy wskazać na te dziedziny historii Warszawy XVIII w., które w ostatnich badaniach rozwinięto najbardziej. Analizując historiografię Warszawy XVIII w. z punktu widzenia zainteresowań poszczególnymi okresami tego stulecia stwierdzić można, że pierwsze 60 lat XVIII w., a więc dzieje stolicy za obu Sasów, znane są słabiej niż za panowania Stanisława Augusta, przy czym najwięcej prac odnosi się do ostatnich lat jego rządów, a więc do czasów Sejmu Czteroletniego i powstania kościuszkowskiego.

W pracach syntetycznych, przedstawiających całościowo dzieje Warszawy ab urbe condita do chwili obecnej, historia miasta w XVIII w. znalazła wystarczające miejsce¹. Natomiast zbyt mało zamieszczono haseł odnoszących się do XVIII-wiecznej Warszawy w *Encyklopedii Warszawy* (1975). Przy wznowieniu tego dzieła, tak ważnego dla wszystkich badaczy i miłośników stolicy, warto postulować zwiększenie liczby haseł poświęconych szczególnie ludziom warszawskiego Oświecenia, działającym zarówno na dworze królewskim, jak i w izbie sejmowej, na ratuszu warszawskim czy w obozie powstańczym T. Kościuszki. Całościowy zarys dziejów stolicy XVIII w. dał Zahorski². Jediną próbę napisania dziejów Warszawy przez socjologa podjął J. S. Bystron³. Rzecz pisana w trudnym okresie okupacji, a w latach powojennych wobec złego stanu zdrowia autora nie uzupełniona jako synteza historii Warszawy sprawia zawód. Dla XVIII w. zebrał Bystron nieco wiado-

¹ K. Konarski, *Warszawa w pierwszym jej stołecznym okresie*, Warszawa 1970; M. Drozdowski i A. Zahorski, *Historia Warszawy*, wyd. III, Warszawa 1981; *Warszawa, jej dzieje i kultura*, pod red. A. Gieysztor i J. Durki, Warszawa 1980.

² *Warszawa za Sasów i Stanisława Augusta*, Warszawa 1970.

³ *Warszawa*, Warszawa 1949, wyd. II 1977.

mości z zakresu życia codziennego i obyczajów, nie powiązał ich jednak w jednolity obraz, książka robi więc wrażenie chaotycznej, mało precyzyjnej, nie dopracowanej.

Omówienie kierunków badań nad poszczególnymi problemami dziejów miasta w XVIII w. zaczniemy od wskazania na prace poświęcone ludności. W tym zakresie dokonano nowych ustaleń odnośnie do zagadnień demograficznych. Burzliwie i szybko wzrastała liczba mieszkańców Warszawy, która w czasach Augusta III nie przekraczała 30 tys., pod koniec rządów Stanisława Augusta doszła do 120 tys., a w powstaniu kościuszkowskim nawet 150 tys. Problemy te, zasygnalizowane wstępnie przez T. Korzона, badał wnikliwie S. Szymkiewicz, a jego wywody spowodowały ciekawą dyskusję wśród historyków zajmujących się demografią (H. Drzażdżyńska, A. Szczypiorski). B. Grochulska wskazała trafnie na przyczyny niedoskonałości spisów ludności i sprowadziła wywody swych poprzedników, zbyt silnie akcentujących niebywały wzrost ludności w czasach stanisławowskich, do właściwych rozmiarów⁴.

Nie podjęto nowej próby całościowej charakterystyki mieszczaństwa warszawskiego i dla wielu kwestii z tej dziedziny pozostała ostatnim głosem nauki stara praca W. Smoleńskiego⁵. Dobrze więc się stało, że została ona wznowiona w serii „Klasyki Historiografii Polskiej” (1977). Książka Smoleńskiego, napisana nudnie i posiadająca wręcz charakter kroniki, jest równocześnie kopalnią wiadomości o rodach mieszczańskich, ich pochodzeniu, mariażach, potomstwie, wymieralności, zamożności. Pisząc recenzję z tej książki⁶, zgłosiłem zastrzeżenie pod adresem jej redaktorów naukowych, i podtrzymuję je nadal, że uprościli sobie pracę i nie poinformowali czytelników, które wątki i problemy w pracy Smoleńskiego w świetle nowszej literatury zestarzały się, a które nadal posiadają dużą wartość informacyjną. M.in. sądzę, że dziś już prawie bez wartości jest ta część książki, która odnosi się do okresu Sejmu Wielkiego, Targowicy, powstania kościuszkowskiego i rządów pruskich w Warszawie. Społeczeństwu Warszawy w dużej części poświęcona została nowatorska praca N. Assorodobraj⁷. Rzec ukończona w 1938 r. została wydana w 1946, a po raz wtóry w 1966 r. Assorodobraj ukazała w swej książce ważną grupę społeczną Polski stanisławowskiej, ludzi

⁴ S. Szymkiewicz, *Warszawa na przelomie XVIII i XIX w. w świetle pomiarów i spisów*, Warszawa 1959; H. Drzażdżyńska, *Ludność Warszawy w 1792*; A. Szczypiorski, *Na marginesie książki S. Szymkiewicza* (PH, 1959, s. 586); B. Grochulska, *Statystyka ludnościowa Warszawy w 2 poł. XVIII w.* (PH, 1959, s. 601).

⁵ W. Smoleński, *Mieszczaństwo warszawskie w końcu wieku XVIII*, Warszawa 1917.

⁶ Rec.: „Kronika Warszawy”, 1977, nr 3.

⁷ *Początki klasy robotniczej*, Warszawa 1946.

lužnych. Grupa ta nie była dotychczas poddana systematycznym badaniom naukowym. Ważne i ogromnie interesujące jest spostrzeżenie autorki o nadmiarze rąk do pracy, szczególnie w Warszawie, przy ich równoczesnym braku w manufakturach warszawskich, których właściciele, aby zapewnić sobie robotników, zmuszają luźnych do pracy przy pomocy policji. Problem luźnych podjęli następnie i inni badacze. Ważne osiągnięcia ma w tym zakresie w swoim dorobku naukowym J. A. Gierowski, który w 2 pracach⁸ zwrócił uwagę na specyfikę Mazowsza i rolę Warszawy i małych miast mazowieckich, omawiając problem luźnych w centralnej dzielnicy Polski. Ukazał on też szeroko migracje wewnątrzregionalne ludzi luźnych. Spośród grup narodowościowych zamieszkujących Warszawę w XVIII w. poświęcono uwagę Żydom. Kilka studiów i artykułów nawiązujących do wcześniejszych prac E. Ringelbluma⁹ napisał Eisenbach, analizując sytuację prawną i strukturę zawodową Żydów¹⁰.

Problematykę gospodarczą XVIII-wiecznej Warszawy prezentują przede wszystkim, po ciekawej rozprawie A. Grodka, poświęconej domcwi handlowemu czasów saskich¹¹, badania nad dziejami manufaktur. Zapoczątkowała je obszerna, żywo i bardzo interesująco napisana praca W. Kuli¹², zawierająca opis wielu manufaktur warszawskich różnych specjalności, należących zarówno do króla, magnatów, jak i mieszczan. Jedną dziedziną manufaktur, a mianowicie zajmujących się obróbką metalu, była przedmiotem zainteresowań A. Zahorskiego, a dzieje manufaktur produkujących sukno i odzież analizowała I. Turnau¹³. Najnowszą, obszerną książkę poświęconą sprawom gospodarczym Warszawy napisała B. Grochulska¹⁴. Praca jest ambitną i udaną próbą ukazania Warszawy na tle całego kraju i przy porównaniu z innymi miastami Europy. Grochulska ustaliła, że Warszawa była w 2 poł. XVIII w. jedną z 20 największych aglomeracji europejskich. Na czoło jednak wybijała się z trudem i faktycznie prymat w kraju zdobyła dopiero w czasach Sejmu Wielkiego. Autorka analizując różne problemy, któ-

⁸ *Ludzie luźni na Mazowszu w świetle uchwał sejmikowych* (PH, 1950, s. 164—202); *Kartki z rodowodu biedoty wiejskiej*, Warszawa 1950.

⁹ *Żydzi w powstaniu kościuszkowskim*, Warszawa 1938.

¹⁰ Np. Eisenbach, *Do kwestii walki klasowej w społeczeństwie żydowskim w Polsce w 2 poł. XVIII w.* (Biul. Żyd. Inst. Hist. 1956, nr 17/18, s. 129—170); prac tego autora można przytoczyć więcej.

¹¹ *Warszawski Dom Handlowy 1723—1727* (RDSiG, t. 12, 1950, s. 2—23).

¹² *Szkice o manufakturach XVIII w.*, Warszawa 1957.

¹³ A. Zahorski, *Uzbrojenie i przemysł zbrojeniowy w powstaniu kościuszkowskim*, Warszawa 1959; I. Turnau, *Moc produkcyjna polskich manufaktur sukienniczych w XVIII w.* (KHKM, 1958, s. 594—619).

¹⁴ *Warszawa na mapie Polski Stanisławowskiej. Podstawy gospodarcze rozwoju miasta*, Warszawa 1980.

re zdecydowały o zdominowaniu przez Warszawę innych miast polskich, najciekawiej napisała o handlu warszawskim, zwróciła uwagę na rolę miasta w wymianie z zagranicą oraz trafnie i głęboko przeanalizowała znaczenie Warszawy w obrotach finansowych. Uwidoczniała i podkreśliła rolę banków i bankierów stołecznych. Pisano już przed Grochulską o antystołecznych nastrojach bardzo żywo pulsujących w opinii szlacheckiej¹⁵, ale autorka kończąc swą książkę zwróciła uwagę na jeszcze jeden aspekt owej odrazy do Warszawy, a mianowicie na upadek banków warszawskich i krach finansowy 1793 r., który ciężko dotknął różne grupy szlachty i mieszczan.

Zapoczątkowane przez O. Sosnowskiego¹⁶ badania nad dziejami ukształtowania przestrzennego Warszawy i poszczególnych jej dzielnic rozwinęły się żywo. Sporo miejsca poświęcił temu aspektowi w swoich pracach E. Szwankowski¹⁷, rozwinął zaś twórczo te badania S. Herbst w pracy o ul. Marszałkowskiej¹⁸. W pierwszej jej części ukazuje plastycznie, jak z inicjatywy marszałka F. Bielińskiego narodziła się wspomniana ulica jako najważniejsza droga jurydyki Berlina, biegnąca na obszarze Warszawy od Królewskiej do Świętokrzyskiej. Dalsze partie książki Herbsty odnoszą się do XIX i XX w. Warto też podkreślić, że wprawdzie w swej książce Herbst z dużym talentem daje opis zagospodarowania przestrzennego centrum i dzielnicy południowej miasta, nie pomija on jednak innych zagadnień, pokazując zaś różne dziedziny gospodarcze, kulturalne, społeczne uwypukla ich wzajemne uwarunkowania i oddziaływania. Właśnie w kierunku przebadania integralnie pojętej historii poszczególnych dzielnic miasta prowadził Herbst prace swych uczniów J. Waszkiewicza i D. Kosackiej¹⁹. Wspomnijmy też, że Kosacka opublikowała cenny katalog zaopatrzonej w świetnie zrobione reprodukcje²⁰. Oś Saska była zaś przedmiotem badań Z. Bienieckiego²¹.

Co do kultury artystycznej czasów saskich i stanisławowskich w stolicy nadal aktualna jest uwaga S. Herbsty, który tak pisał: „Od dawna odczuwamy brak pełnego, jednolitego ujęcia architektury warszawskiej, szczególnie jest dotkliwy dla tego okresu, gdyż liczba większych monc-

¹⁵ J. Michalski, „Warszawa”, czyli o antystołecznych nastrojach w czasach Stanisława Augusta (Warszawa XVIII w., Studia Warszawskie, t. 12, s. 9—78).

¹⁶ Powstanie, układ i cechy charakterystyczne sieci ulicznej na obszarze Wielkiej Warszawy, Warszawa 1930.

¹⁷ Warszawa, Rozwój urbanistyczny i architektoniczny, Warszawa 1952; tenże, Ulice i place Warszawy, Warszawa 1962.

¹⁸ Ulica Marszałkowska, Warszawa 1949, wyd. II 1978.

¹⁹ J. Waszkiewicz, Jurydaka Bielino (Warszawa XVIII w., Studia Warszawskie, t. 12, s. 79—120). D. Kosacka, Północna Warszawa w XVIII w., Warszawa 1970.

²⁰ Plany Warszawy XVII i XVIII w. w zbiorach polskich. Katalog, Warszawa 1970.

²¹ Oś barokowa Warszawy (Kw. Arch. i Urb., 1960, z. 4).

grafii i mniejszych przyczynków jest bardzo znaczna”²². Owe „większe monografie” stanowią albo biografie artystów, zawierając charakterystyki ich dorobku w epoce Oświecenia, albo przedstawiają analizę poszczególnych dzieł sztuki. Prace te powstały na seminarium S. Lorentza, który sam napisał obszerną pracę o Natolinie, przedstawiającą dzieje tego ważnego zabytku warszawskiego²³. Nawet wyliczyć nie można wszystkich wartościowych pozycji, które w latach 1970—1982 ukazały się w nadal kontynuowanej serii „Zabytki Warszawy” (PWN). Do tychczas w serii tej wydano przeszło 40 dobrze udokumentowanych i ładnie ilustrowanych książek. Wspomnę chociaż 3 najobszerniejsze pozycje tej serii: M. Kwiatkowskiego²⁴, W. Fijałkowskiego²⁵ oraz J. Lileyki²⁶.

Zainteresowanie dziejami Zamku Warszawskiego w związku z jego odbudową jest tak duże, że spośród wszystkich budowli warszawskich napisano na jego temat najwięcej. Odnośnie do dziejów Zamku w XVIII w. wymienić należy przede wszystkim pracę *Siedem wieków Zamku Warszawskiego*²⁷, gdzie czasy saskie opisał ciekawie Z. Bieniecki²⁸, a czasy ostatniego króla przedstawił M. Kwiatkowski²⁹. Historyków sztuki fascynował mecenat artystyczny Stanisława Augusta. Najcenniejsze prace poświęcili temu problemowi W. Tatarkiewicz i T. Mańkowski. Pierwszy z tych badaczy był twórcą określenia „styl Stanisława Augusta” jako bardzo znamiennej odmiany warszawskiego klasycyzmu oraz scharakteryzował rządy artystyczne Stanisława Augusta i rozpoczął badania nad dziejami stanisławowskich Łazienek³⁰. Natomiast 6 najciekawszych rozpraw T. Mańkowskiego niedawno wznowiono³¹. Zamieszczone tu ważne pozycje z dorobku tego badacza charakteryzują kolekcjonerstwo Stanisława Augusta, poglądy na sztukę panujące w czasach tego króla, przynoszą charakterystykę „fabryki farfuruwej” króla,

²² S. Herbst, *Historia Warszawy. Stan i potrzeby badań* (Roczn. Warsz., I, 1960, s. 24).

²³ *Natolin*, Warszawa 1952; wspomnijmy monografie: A. Bartczak, *Jakub Fontana architekt warszawski XVIII w.*, Warszawa 1970; A. Chyczewska, *Marcello Bacciarelli 1731—1818*, Warszawa 1973; T. S. Jaroszewski, *Chrystian Piotr Aigner architekt warszawskiego klasycyzmu*, Warszawa 1970; K. Sroczynska, *Zygmunt Vogel rysownik gabinetowy Stanisława Augusta*, Warszawa 1969.

²⁴ *Łazienki*, Warszawa 1972.

²⁵ *Wilanów*, Warszawa 1973.

²⁶ *Zamek Warszawski*, Warszawa 1976.

²⁷ Warszawa 1972.

²⁸ *Nie wyjaśnione zagadnienia z dziejów budowy Zamku królewskiego w okresie panowania Augusta II i Augusta III* (tamże, s. 136—163).

²⁹ *Problemy wystroju architektonicznego wnętrz stanisławowskich* (Luis, Fontana, Merlini, Kamsetzer) (tamże, s. 167—199).

³⁰ W. Tatarkiewicz, *Łazienki*, Warszawa 1956, II wyd. 1968.

³¹ *Mecenas artystyczny Stanisława Augusta*, Warszawa 1976.

brązów portretowych z Zamku Warszawskiego, a także pasów kontuszowych. Wśród różnych osiągnięć historiografii w zakresie badań nad kulturą artystyczną XVIII-wiecznej Warszawy wspomnieć należy badania nad dziejami teatru stolicy. Mamy na myśli prace: M. Klimowicza³², K. Wierzbickiej-Michalskiej³³ i Z. Raszewskiego³⁴. Spod pióra ostatniego z wymienionych autorów wyszła obszerna i wyczerpująca monografia dzieła Bogusławskiego jako artysty, pisarza i organizatora życia teatralnego w Polsce.

Życie codzienne Warszawy okresu Oświecenia scharakteryzowały A. Bardecka i I. Turnau³⁵. W książce tej dały autorki szeroki przegląd zarówno życia kulturalnego, obyczajowego, jak też opisały ubiory i mieszkania mieszczaństwa warszawskiego, uwzględniły jego kulturę polityczną, zwróciły uwagę na głębokie zróżnicowanie majątkowe i ciągle żywe podziały stanowe. Słowem mało precyzyjny termin życie codzienne ujęły bardzo szeroko. Przechodząc do spraw życia umysłowego Warszawy wspomnijmy najpierw o szkolnictwie. Brak jest interesujących pozycji o szkolnictwie zakonnym, natomiast nową, wyczerpującą pracę dotyczącą Szkoły Rycerskiej Stanisława Augusta napisała K. Mrozowska³⁶. Autorka dała zarys dziejów szkoły, scharakteryzowała jej personel, zestawiała pełną listę uczniów, omówiła programy, finanse, organizację. Dzięki Mrozowskiej ta ważna dla kultury Warszawy i całej Polski szkoła zyskała obszerną i dobrze udokumentowaną monografię. Komisja Edukacji Narodowej to problem ogólnopolski nie tylko warszawski, ale pod wieloma względami przede wszystkim warszawski. W stolicy bowiem wykuwała się myśl reformy szkolnictwa, tu działały władze centralne owego stanisławowskiego ministerstwa oświaty. Dla uczczenia 200-lecia powstania KEN wydano dużo prac, w tym sporo bezwartościowych. Dobrze się natomiast stało, że został przetłumaczony na jęz. polski zarys dziejów Komisji pióra A. Joberta³⁷, rzecz dotychczas podstawowa dla poznania całości tego chyba największego dzieła czasów stanisławowskich. Literatura omawianego okresu jest zjawiskiem wspaniałym. Wielostronny jej rozkwit za rządów Stanisława Augusta pozwala uznać, że był to jeden z największych wzlotów polskiego piśmiennictwa na przestrzeni całych jego dziejów. Badania nowatorskie nad życiem literackim Warszawy, nad prądami literackimi

³² *Początki teatru stanisławowskiego 1765—1772*, Warszawa 1965.

³³ *Teatr warszawski za Sasów*, Wrocław 1964; *Życie teatralne w Warszawie za Stanisława Augusta*, Warszawa 1949; *Sześć studiów o teatrze stanisławowskim*, Wrocław 1967; *Teatr w Polsce XVIII w.*, Warszawa 1977.

³⁴ *Bogusławski*, t. 1—2, Warszawa 1972.

³⁵ *Życie codzienne w Warszawie okresu Oświecenia*, Warszawa 1968.

³⁶ *Szkoła Rycerska Stanisława Augusta Poniatowskiego 1765—1794*, Wrocław 1961.

³⁷ *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773—1794)*, Wrocław 1979.

przewodzący: Z. Libera, T. Kostkiewiczowa i M. Klimowicz³⁸. Z badań ich wynika jeden niewątpliwie wniosek, że chociaż w epoce Oświecenia rozkwit piśmiennictwa jest dorobkiem całej Polski, to jednak nigdy chyba w dziejach polskiej literatury najwybitniejsi twórcy i najważniejsze inicjatywy wydawnicze nie były tak zgrupowane w Warszawie, jak w 2 poł. XVIII w. Jest to wynikiem twórczej działalności króla jako mecenas, a następnie wielkiego natężenia olbrzymiej wagi wydarzeń politycznych w okresie od 1788 r. Rezultatem tych lat ostatnich był wzrost przede wszystkim literatury politycznej, prasy, tęgiej satyry itp. Podkreślić należy, że w wyniku intensywnych badań nasza znajomość dziejów prasy warszawskiej w XVIII w. bardzo wzrosła. Powstały wartościowe monografie niektórych czasopism. Rozwinięto także badania nad historią warszawskich bibliotek. Naturalnie największe zainteresowanie budziły jednak i inne księgozbiory warszawskie, wśród nich biblioteka Szkoły Rycerskiej i biblioteka króla³⁹. Ważnym przyczynkiem do badań nad kulturą Warszawy jest książka L. Hassa o masonerii⁴⁰. Dzięki Hassowi poznaliśmy nie znane prawie zupełnie dzieje tego ruchu za Sasów, Stanisława Augusta i w początkach XIX w.

Jak wyżej zaznaczyłem, dzieje Warszawy w ostatnich latach panowania Stanisława Augusta budziły największe zainteresowanie historyków. Nowatorskie ujęcie powstawania poszczególnych ustaw Sejmu Wielkiego, uchwalonych w atmosferze wzburzonej i zrewoltowanej Warszawy, przyniosła praca B. Leśnodorskiego⁴¹. Natomiast A. Zahorski⁴² dał zarys tworzenia się nowej administracji miejskiej, szeroko ukazując ten problem na terenie Warszawy. Jedną z ciekawszych prac poświęconych okresowi Sejmu Wielkiego napisała K. Zienkowska⁴³. Była ona dobrze do tego tematu przygotowana. Pierwsza jej obszerniejsza praca to biografia kasztelana J. Jezierskiego⁴⁴, owego słynnego wroga mieszczan,

³⁸ Z. Libera, *Życie literackie w Warszawie w czasach Stanisława Augusta*, Warszawa 1971; T. Kostkiewiczowa, *Klasycyzm, sentymentalizm, rokoko*, Warszawa 1975; M. Klimowicz, *Oświecenie*, Warszawa 1976.

³⁹ K. Zawadzki, *Dom pod Królami*, Warszawa 1972; M. Łodyński, *Biblioteka Szkoły Rycerskiej 1767—1794*, Warszawa 1930; W. Olszewicz, *Biblioteka króla Stanisława Augusta*, Kraków 1931; J. Rudnicka, *Biblioteki mieszczan warszawskich za Stanisława Augusta* (Warszawa XVIII w., Warszawa 1973).

⁴⁰ *Sekta farmazonii warszawskiej. Pierwsze stulecie wolnomularstwa w Warszawie 1721—1821*, Warszawa 1980.

⁴¹ *Dzieło Sejmu Czteroletniego 1788—1792, Studium historyczno-prawne*, Wrocław 1951.

⁴² *Centralne instytucje policyjne w Polsce w dobie rozbiorów*, Warszawa 1959.

⁴³ *Sławetni i urodzeni. Ruch polityczny mieszczaństwa w dobie Sejmu Czteroletniego*, Warszawa 1976.

⁴⁴ *Jacek Jezierski, kasztelan łukowski (1722—1805). Z dziejów szlachty polskiej XVIII w.*, Warszawa 1963.

ostro zwalczającego mieszczańskie reformy na sejmie w latach 1788—1792. Tytuł książki *Stawetni i urodzeni* dobrze oddaje jej treść. Zienkowska pokazuje konflikt między mieszczaństwem a szlachtą. Jedne z lepszych stron książki to przekonywający wywód, przeprowadzony na podstawie obszernego materiału źródłowego, ukazujący jak mieszczanie warszawscy bronili swych praw samorządowych przed szlachtą i jak sami usiłowali wywalczyć sobie w Polsce prawa obywatelskie. Dużą wartość posiada jej spostrzeżenie, że „czarna procesja” przekształca się w „zjazd nieustający” mieszczaństwa, które odtąd w stolicy za pośrednictwem swych delegatów miało czuwać nad przebiegiem obrad sejmowych, a więc kontrolować szlachtę rozstrzygającą na sejmie o sprawach mieszczaństwa, lecz bez mieszczaństwa. Polityczny ruch mieszczański w czasie Sejmu Wielkiego był też przedmiotem badań J. Koweckiego⁴⁵. Kowecki bada także powstanie pierwszego w Polsce stronnictwa politycznego, które upatruje w utworzonym w 1792 r. klubie Obrońców Konstytucji 3 Maja. Po fundamentalnych pracach Tokarza nad dziejami Warszawy kościuszkowskiej kontynuował to zagadnienie S. Herbst⁴⁶. Głęboka analiza sytuacji militarnej miasta, jaką on dał, została wzbogacona trafnie nakreślonym tłem gospodarczym i społecznym miasta w tym ważnym momencie dziejowym. Dzieje polskich jakobinów opisał szeroko, wszechstronnie i barwnie B. Leśnodorski⁴⁷. Zarys działalności władz miejskich i prezydenta Warszawy kościuszkowskiej dał natomiast w kilku pracach A. Zahorski⁴⁸, a Krzysztof Bauer scharakteryzował całościowo armię kościuszkowską⁴⁹. Bauer uwzględnił problem Warszawy w zakresie organizacji, uzbrojenia i umundurowania armii powstańczej. Rozpoczęto badania nad prasą kościuszkowską. Prace A. Woltanowskiego przyniosły przede wszystkim wyjaśnienie ważnego problemu: prasa powstańcza jako element propagandy politycznej⁵⁰.

Duże zainteresowanie dziejami Warszawy za rządów Sasów i Stanisława Augusta spowodowało wydanie 3 zeszytów pt. *Warszawa XVIII w.* (1972—1976) w serii „Studia Warszawskie”. Zawierają one mnóstwo artykułów i studiów opartych na wnikliwych badaniach źródłowych.

⁴⁵ *U początków nowoczesnego narodu* (Polska w epoce Oświecenia, państwo, społeczeństwo, kultura, pod red. B. Leśnodorskiego, Warszawa 1971, s. 106—171).

⁴⁶ *Obrona Warszawy 12 VII—6 IX 1794. Z bohaterskiej przeszłości Warszawy*, Warszawa 1961.

⁴⁷ *Polscy jakobini*, Warszawa 1957.

⁴⁸ *Warszawa w powstaniu kościuszkowskim*, Warszawa 1967; Ignacy Wyssogota Zakrzewski, *prezydent Warszawy*, Warszawa 1963, II wyd. 1979.

⁴⁹ *Wojsko koronne powstania kościuszkowskiego*, Warszawa 1981.

⁵⁰ *Z dziejów propagandy Insurekcji kościuszkowskiej w Warszawie* (Roczn. Warszawski, IX, 1969, s. 31—62). Obszerna monografia Woltanowskiego znajduje się w druku.